

GŁÓWNE CZYNNIKI ODDZIAŁUJĄCE NA ZMIANY EKONOMICZNO-ORGANIZACYJNE W POLSKICH GOSPODARSTWACH MLECZNYCH W LATACH 1989-2009

Andrzej Parzonko

Katedra Ekonomiki i Organizacji Przedsiębiorstw Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego
w Warszawie

Kierownik: prof. dr hab. Henryk Runowski

Słowa kluczowe: produkcja mleka, ekonomika produkcji mleka, skala produkcji, ceny mleka w skupie

Key words: milk production, milk production economics, production scale, milk producer prices

S y n o p s i s. Lata 1989-2009 to czas głębokich przemian w polskiej gospodarce i sektorze mlecznym. Po okresie załamania się produkcji i skupu mleka w latach 1990-1995, stopniowo produkcja i przetwórstwo mleka zaczęło się odbudowywać. Nastąpiła poprawa konkurencyjności cenowej mleka w stosunku do innych produktów rolniczych. Najbardziej korzystnym okresem w tym aspekcie był 2005 rok. Największy wpływ na proces zmian w gospodarstwach mlecznych miały mleczarnie, głównie przez sposób ustalania cen za mleko.

ZAGADNIENIA WSTĘPNE

Faktem niezaprzeczalnym jest, że życiu ludzi i różnych podmiotów gospodarczych (w tym gospodarstw rolniczych) na ziemi towarzyszą ciągle zmiany. Według Franciszka Krawca [2007] zmiany to: „*dostosowanie, transformacje, przemiany i rewolucje. To niekończący się cykl narodzin, rozwoju i śmierci. Mogą one jednocześnie przynieść radość i smutek, zysk i stratę, satysfakcję i zawód lub wszystkie te doświadczenia wzięte razem. Czasami zmiany dokonują się stopniowo, że trudno je zauważyć w życiu człowieka czy organizacji. W innym przypadku, w jednym momencie jego życie, czy też życie organizacji jest zmienione na zawsze. Czynników powodujących zmiany w życiu ludzi lub jednostek gospodarczych jest dużo. Należy ich głównie upatrywać w ciągłej potrzebie ludzi do poszukiwania „wygodniejszych” dla siebie rozwiązań. Człowiek dokonuje zmian w technologiach wytwarzania określonych dóbr materialnych, wyraźnie wpływa na inne organizmy żywe (zmiany genetyczne), ciągle poszukuje nowych informacji z najdalszych zakątków świata (internet), itd. Zmiany dokonują się też w gospodarstwach rolniczych. Przebiegają one w różnym tempie i z różną siłą. Głównie odbywają się ewolucyjnie, pod wpływem wewnętrznych mechanizmów i otoczenia zewnętrznego. Jak zaznacza Woś [2004] „gospodarstwo chłop-*

skie zmienia się nie tylko w wyniku działania immanentnych mu sił, ale także w wyniku zmian sfery bliższego i dalszego jego otoczenia. Ten drugi mechanizm nabiera obecnie coraz większego znaczenia, ma on charakter zdecydowanie dynamiczny (...). Można powiedzieć, że zmieniające się otoczenie ingeruje w gospodarkę chłopską głębiej i skuteczniej niż wewnętrzny jej mechanizm.

Celem opracowania jest przedstawienie zmian występujących na rynku mleka i w polskich gospodarstwach mlecznych w latach 1989-2009 oraz pokazanie głównych czynników, znajdujących się poza gospodarstwem, oddziałujących na te zmiany. Materiał liczbowy do dokonanej analizy pochodzi z danych GUS, IERiGŻ, własnych badań empirycznych.

ZMIANY W PRODUKCJI MLEKA W POLSCE W LATACH 1989-2009

Okres ostatnich 21 lat charakteryzował się w polskiej gospodarce głębokimi zmianami. Dotykały one wszystkich jej sektorów, w tym bardzo wyraźnie sektora rolnictwa i gospodarki żywnościowej. Odbywały się one głównie pod wpływem czynników zewnętrznych. Augustyn Woś [2004] wydzielił kilka okresów zmian w powojennej Polsce, przyjmując za kryterium wprowadzanie instrumentów oddziaływania na wieś i rolnictwo. Po 1989 roku wydzielił on okres terapii szokowej (lata 1990-1992), fazę dochodzenia do nowej równowagi przy ogólnie wysokim tempie wzrostu gospodarczego (1993-1997), fazę nowego kryzysu (1998-1999), okres przystosowania się do struktur unijnych 1999-2004 oraz okres starcia się rolnictwa polskiego z rolnictwem globalnym (okres członkostwa Polski w UE). Wskazane okresy wyraźnie łączą się z sytuacją na polskim rynku mleka i sytuacją gospodarstw mlecznych. W pierwszym wydzielonym okresie (lata 1990-1992) nastąpiły nieznane rolnikom dotychczas zjawiska: narastająca inflacja, wzrost stopy oprocentowania kredytów, zniesienie dopłat do cen środków produkcji, zniesienie dopłat do produkowanych przez mleczarnie produktów, ustanie gwarancji skupu, rozpad tradycyjnej struktury instytucji obsługujących rolnictwo. Dodatkowo na te zjawiska nakładała się recesja ograniczająca popyt na produkty żywnościowe [Tomczak 1994]. Gospodarstwa rolnicze (w tym z produkcją mleka) znalazły się w bardzo trudnej sytuacji. Gospodarstwa państwowe najczęściej nie wytrzymały tych zmian, bankrutowały i były poddane procesowi prywatyzacji. Skutkiem tej trudnej sytuacji było zmniejszenie produkcji rolniczej w analizowanym okresie. Bardzo wyraźnie zmniejszyła się produkcja mleka. W 1989 roku produkcja mleka w Polsce wynosiła 15 926 mln litrów, natomiast w 1992 roku kształtowała się na poziomie 12 770 mln litrów (zmniejszenie o 20%). Jeszcze wyraźniejsze zmiany zaszły na poziomie skupu mleka realizowanego przez zakłady mleczarskie. W 1989 roku skup mleka wynosił 11 385 mln litrów, natomiast w 1992 roku tylko 6696 mln litrów (zmniejszenie o 40%) [Rocznik statystyczny rolnictwa 1998]. Niektóre gospodarstwa rodzinne rezygnowały z produkcji mleka, głównie jednak zmiana kierunku produkcji następowała w gospodarstwach państwowych i gospodarstwach państwowych sprywatyzowanych. Zastępowano tę pracochłonną i kapitałochłonną produkcję głównie produkcją roślinną. Produkcja mleka w sektorze publicznym w latach 1989-1990 zmniejszyła się ponad dwukrotnie (z poziomu 2139 do 982 mln litrów).

Lata 1993-1997, określone jako czas dochodzenia do nowej równowagi przy ogólnie wysokim tempie wzrostu gospodarczego, charakteryzowały się na rynku mleka niewielkimi zmianami w produkcji i skupie mleka. W początkowym okresie (lata 1993-1995) występował niewielki spadek produkcji mleka (o 1467 mln litrów). W 1996 roku zanotowano

Tabela 1. Główne informacje o produkcji mleka w Polsce w latach 1989-2009

Okresy zmian*	Lata	Produkcja mleka		Skup mleka		Pogłowie krów		Wydajność mleczna	
		[mln l]	dynamika rok 1989 =100%	[mln l]	dynamika rok 1989 =100%	[mln l]	dynamika rok 1989 =100%	[mln l]	dynamika rok 1989 =100%
Okres pierwszy	1989	15926	100,0	11385	100,0	4987,0	100,0	3260	100
	1990	15371	96,5	9829	86,3	4919,0	98,6	3151	98,7
	1991	14022	88,0	7722	67,8	4577,0	91,8	3082	94,5
	1992	12770	80,2	6696	58,8	4257,0	85,4	3015	92,5
Okres drugi	1993	12271	77,1	6562	57,6	3983,0	79,9	3075	94,3
	1994	11866	74,5	6149	54,0	3863,0	77,5	3121	95,7
	1995	11303	71,0	6059	53,2	3579,0	71,8	3136	96,2
	1996	11355	71,3	6315	55,5	3461,0	69,4	3249	99,7
Okres trzeci	1997	11770	73,9	6770	59,5	3490,0	70,0	3370	103,4
	1998	12178	76,5	7011	61,6	3542,0	71,0	3491	107,1
Okres czwarty	1999	11915	74,8	6324	55,5	3418,0	68,5	3510	107,7
	2000	11878	74,6	6487	57,0	3098,0	62,1	3668	112,5
	2001	11873	74,6	6832	60,0	3005,0	60,3	3828	117,4
	2002	11661	73,2	7007	61,5	2873,0	57,6	3902	119,7
Okres piąty	2003	11881	74,6	7150	62,8	2897,0	58,1	3969	121,7
	2004	11477	72,1	7600	66,8	2796,0	56,1	4083	125,2
	2005	11566	72,6	8361	73,4	2795,0	56,0	4147	127,2
	2006	11633	73,0	8275	72,7	2824,0	56,6	4200	128,8
	2007	11744	73,7	8222	72,2	2787,0	55,9	4292	131,7
2008	12000	75,3	8470	74,4	2807,0	56,3	4360	133,7	
	2009**	11950	75,0	8700	76,4	2730,0	54,7	-	-

* okresy wydzielone przez Wosia [2004], **prognoza

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Rocznik Statystyczny Rolnictwa 1998, 2001, Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej 2005, 2008, Analizy ... 1999-2009.

zahamowanie spadku produkcji i skupu mleka, nastąpił niewielki wzrost w stosunku do roku 1995 (tab.1).

Lata 1998-1999, określane jako faza nowego kryzysu, odcisnęły swoje piętno w sektorze mleczarskim. Szczególnie rok 1999 zaznaczył się jako czas, w którym produkcja globalna mleka oraz skup mleka zmniejszył się w stosunku do lat 1996-1998. Osłabienie koniunktury (zmniejszenie PKB z 6,4% w pierwszym kwartale do 2,9% w czwartym kwartale w 1998 roku) szczególnie negatywnie wpłynęło na sytuację przedsiębiorstw nieprzygotowanych na gwałtowne osłabienie popytu. Osłabły tendencje wzrostowe popytu krajowego na artykuły mleczne oraz znalazły możliwości eksportowe na skutek ograniczenia przez kraje UE importu z Polski, a następnie załamania się popytu importowego do Rosji. Skutkiem tej sytuacji było obniżenie cen mleka w skupie. Ta sytuacja nie zachęcała rolników do podnoszenia intensywności produkcji w wyniku czego rosła produkcyjność zwierząt. W konsekwencji w roku 1999 nie zanotowano zwiększenia wydajności mlecznej krów, a skup mleka zmniejszył się z poziomu 7011 do 6324 mln litrów.

Koniec roku 1999 i kolejne lata do 1 maja 2004 roku to proces ciągłego dostosowywania polskich gospodarstw mlecznych i mleczarni do wymagań stawianych przez UE. Od stycznia 2000 roku wycofano ze skupu mleko kl. III i mleko pozaklasowe. Mleczarnie wprowadziły wyraźne różnice cenowe za mleko klasy ekstra i pozostałych klas jakościowych. W wyniku tych działań gospodarstwa o małej skali produkcji (utrzymujące do 3 krów) zaprzestawały

sprzedawania mleka do mleczarni (realizowały głównie sprzedaż bezpośrednią), natomiast gospodarstwa większe, często bardzo dużym wysiłkiem, zwiększały skalę produkcji i dostosowały gospodarstwa do wymagań sanitarno-weterynaryjnych. W efekcie globalna produkcja mleka w 2000 roku nieznacznie zmniejszyła się w stosunku do 1999 roku, natomiast zwiększył się skup mleka realizowany przez mleczarnie (tab. 1). W kolejnych latach występowała podobna tendencja jak w roku 2000 – globalna produkcja mleka nie ulegała wyraźnym zmianom, natomiast skup mleka realizowany przez mleczarnie zwiększał się.

Lata 2005-2009 to okres „starcia się rolnictwa polskiego z rolnictwem globalnym” (okres członkostwa Polski w UE). Polski sektor mleczny to starcie dość dobrze zniósł. Na początku analizowanego okresu rolnicy skorzystali w postaci wyraźnie wyższych cen za mleko. Nieco później odnieśli też korzyści przetwórcy, szczególnie mleczarnie wytwarzające dobre jakościowo produkty kierowane na eksport. Wyraźnie zwiększyła się wartość eksportowanych produktów mlecznych. W latach 2003-2008 wartość eksportu produktów mlecznych zwiększyła się ponad trzykrotnie. Głównym odbiorcą polskich produktów mlecznych stały się kraje UE. W 2008 roku wartość eksportowanych produktów mlecznych do UE stanowiła ponad 77% w strukturze eksportu [Rynek mleka – stan i perspektywy 2008].

Zmianom w produkcji globalnej i skupie mleka towarzyszyły zmiany w liczbie utrzymywanych krów oraz ich wydajności mlecznej. Jak wynika z danych przedstawionych w tabeli 1, pogłowie krów wyraźnie zmniejszyło się do 1996 roku. W późniejszym okresie następowały niewielkie wahania, z tendencją spadkową. Wydajność mleczna krów była do 1997 roku niższa niż w 1989 roku. Wzrost nastąpił od tego okresu.

WYBRANE CZYNNIKI MAKROEKONOMICZNE ODDZIAŁUJĄCE NA ZMIANY W GOSPODARSTWACH MLECZNYCH W LATACH 1989-2009

Czynników wpływających na proces zmian w gospodarstwach mlecznych należy upatrywać w warunkach rynkowych panujących w analizowanym okresie. To głównie popyt i podaż produktów, usług, czynnika pracy, ziemi i kapitału, w różnym stopniu sterowane mechanizmami państwowymi wpływały na zachowania rolników, w tym producentów mleka. To oni, pod wpływem informacji płynących z rynku, zmuszeni byli podejmować różnego rodzaju decyzje.

Wielu autorów twierdzi, że wpływ na rozwój sektora rolniczego ma poziom rozwoju gospodarczego kraju. To rozwój gospodarczy narzuca rozwój gospodarstw rolniczych [Tomczak 2004, Ziętara 2009]. Przyjmując tę tezę można sprawdzić, jakie zależności zachodziły pomiędzy zmianami w PKB w Polsce, a sytuacją na rynku mleka oraz sytuacją gospodarstw rolniczych. Jak wynika z danych przedstawionych w tabeli 2, produkt krajowy brutto w przeliczeniu na mieszkańca (wyrażony w wartościach nominalnych) zwiększył się od 1990 roku do 2007 roku blisko dwudziestokrotnie, a przeciętne wynagrodzenie w gospodarce (od 1992 roku do 2007 roku) zwiększyło się blisko dziesięciokrotnie. Spowodowane to było z jednej strony stosunkowo wysoką inflacją (szczególnie na początku analizowanego okresu), a z drugiej rosnącą wydajnością pracy. Na rynku mleka, w analizowanym okresie zanotowano też wzrost cen nominalnych surowca. Według GUS ceny nominalne mleka od 1990 do 2008 roku zwiększyły się blisko osiemnastokrotnie. W analizowanym okresie skup mleka (opisywany wcześniej) nieznacznie się zwiększył, a liczba gospodarstw utrzymujących krowy mleczne wyraźnie zmalała. Szczególnie interesująca jest relacja pomiędzy poziomem skupu mleka, a liczbą gospodarstw produkujących mleko. Ustalenie tej relacji jest stosun-

Tabela 2. Uwarunkowania makroekonomiczne a sytuacja na rynku mleka

Okresy zmian	Lata	PKB/mieszkańca [zł]	Przeciętne miesięczne wynagrodzenie w gospodarce [zł]	Średnia cena mleka w skupie [zł/100 l]	Skup mleka [mln l]	Liczba gospodarstw utrzymujących krowy
Okres pierwszy	1990	1549	b.d*	6,0	9829	b.d
	1991	2152	b.d.	10,0	7722	b.d
	1992	2992	290	18,0	6696	b.d
Okres drugi	1993	4046	390	23,0	6562	b.d
	1994	5454	525	28,0	6149	b.d
	1995	7980	691	44,0	6059	1 364 000
	1996	10037	880	51,0	6315	1 258 000
	1997	12218	1066	59,0	6770	b.d
Okres trzeci	1998	14316	1233	61,0	7011	b.d
	1999	15925	1697	61,0	6324	b.d
Okres czwarty	2000	19465	1893	78,0	6487	b.d
	2001	20170	2045	78,0	6832	b.d
	2002	21010	2098	72,0	7007	839 937
	2003	22050	2185	72,0	7150	b.d
	2004	24157	2273	87,0	7600	b.d
Okres piąty	2005	25770	2361	93,0	8361	730 342
	2006	27804	2476	93,0	8275	b.d
	2007	30834	2673	107,0	8222	694 876
	2008	b.d.	2944	102,0	8470	b.d

* b.d – brak danych

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Rocznik Statystyczny Rolnictwa 1998, 2001, Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej 2005, 2008, Analizy ... 1999-2009, <http://www.lex.com.pl/serwis/mp/2009/0112.htm>

kowo trudne z uwagi na brak informacji o liczbie gospodarstw utrzymujących krowy mleczne (szczególnie na początku analizowanego okresu). Informacja ta pojawia się w opracowaniach statystycznych Głównego Urzędu Statystycznego jedynie w latach realizowania Powszechnego Spisu Rolnego (1996, 2002) oraz dodatkowo w latach 2005, 2007. Liczba gospodarstw utrzymujących krowy mleczne od 1996 roku do 2007 roku zmniejszyła się ponad dwukrotnie. Zaznaczyć należy, że wśród gospodarstw utrzymujących krowy mleczne, znaczną część stanowią gospodarstwa produkujące na własne potrzeby, ewentualnie realizujący tzw. sprzedaż bezpośrednią. Świadczą o tym dane ARR przedstawiające liczbę tzw. dostawców hurtowych (rolników posiadających hurtową kwotę mleczną). Informacje o liczbie dostawców posiadających hurtowe kwoty mleczne są dostępne od momentu wprowadzenia tego mechanizmu na polskim rynku (po przystąpieniu Polski do UE).

Na koniec marca 2005 roku (koniec roku kwotowego 2004/2005) liczba gospodarstw posiadających hurtową kwotę mleczną wynosiła 311 113 (43% wszystkich gospodarstw utrzymujących krowy mleczne). W województwie małopolskim i podkarpackim, tylko co piąte gospodarstwo utrzymujące krowy mleczne posiadało hurtową kwotę mleczną (niezbędna, aby sprzedawać mleko do mleczarni). Przeciętnie, największa kwota mleczna przypadła na gospodarstwo w województwie zachodniopomorskim i wynosiła 75 167 kg, następnie w kolejności znalazły się następujące województwa: opolskie (67 902 kg), wielkopolskie (62 815 kg), pomorskie (61 415 kg), lubuskie (59 911 kg), warmińsko-mazurskie (53 427 kg), podlaskie (45 456 kg).

Tabela 3. Relacje cenowe mleka do innych produktów w latach 1990-2009 [przeciętna cena mleka/przeciętna cena innego produktu]

Okresy zmian	Lata	Wybrane produkty					
		pszenica	jęczmień	ziemniaki	buraki cukrowe	żywiec wołowy	żywiec wieprzowy
Okres pierwszy	1990	0,74	0,84	2,71	3,53	0,14	0,08
	1991	1,27	1,47	2,20	4,39	0,17	0,10
	1992	1,10	1,48	1,47	4,51	0,20	0,14
Okres drugi	1993	0,96	1,13	3,11	5,25	0,18	0,14
	1994	1,13	1,32	1,63	5,14	0,16	0,11
	1995	1,24	1,46	1,45	5,45	0,19	0,17
	1996	0,89	1,08	2,27	5,60	0,19	0,17
	1997	1,16	1,41	2,18	6,22	0,23	0,16
Okres trzeci	1998	1,30	1,62	2,39	6,31	0,24	0,18
	1999	1,42	1,59	1,95	6,11	0,23	0,20
Okres czwarty	2000	1,53	1,56	2,24	7,65	0,27	0,21
	2001	1,55	1,62	2,42	7,01	0,27	0,18
	2002	1,65	1,65	2,10	6,42	0,26	0,20
	2003	1,58	1,49	2,12	5,80	0,29	0,23
	2004	1,84	1,78	2,63	4,65	0,26	0,21
Okres piąty	2005	2,53	2,49	2,51	5,31	0,23	0,24
	2006	2,08	2,31	2,14	7,22	0,23	0,26
	2007	1,51	1,67	2,63	9,88	0,27	0,31
	2008	1,89	2,27	2,49	9,93	0,25	0,24
	2009*	1,73	2,07	2,26	9,31	0,23	0,21

* prognoza

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Rocznik Statystyczny Rolnictwa 1998, 2001, Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej 2005, 2008, Analizy ... 1999-2009.

W roku kwotowym 2006/2007 (stan na 31.03.2007) pozostało 284 536 dostawców hurtowych (zmniejszenie w stosunku do pierwszego roku kwotowego 2004/2005 o 26%). W wyniku postępującej koncentracji produkcji, ubyło 24% dostawców hurtowych z limitami do 50 ton indywidualnej ilości referencyjnej, a zwiększyła się liczba dostawców posiadających kwotę mleczną powyżej 50 ton. Największy wzrost (o 53%) odnotowano w grupie z kwotą 200-500 ton. Mimo spadku liczby mniejszych dostawców hurtowych nadal dominowali oni w strukturze według skali limitów. W roku kwotowym 2006/2007 stanowili oni 81% wszystkich dostawców hurtowych [Sych-Winiarek 2007].

W roku kwotowym 2008/2009 (stan na 31.03.2009) liczba dostawców hurtowych zmniejszyła się do 191 841, wobec 200 995 notowanych w kwietniu 2008 roku [Sych-Winiarek 2009].

W pewnym stopniu zmiany na rynku mleka wyjaśniają funkcjonujące w danym okresie ceny na poszczególne produkty, środki do produkcji i czynniki produkcji. Szczególnie interesująca jest relacja cen pomiędzy poszczególnymi produktami. To właśnie relacje pomiędzy możliwą do uzyskania ceną mleka, ceną zbóż, buraków cukrowych, ziemniaków wpływają na zachowania się rolników, szczególnie rolników prowadzących stosunkowo niewielkie gospodarstwa, słabo wyposażane w budynki i maszyny. Jak wynika z danych przedstawionych w tabeli 3, na początku analizowanego okresu, konkurencyjność cenowa mleka w stosunku do innych produktów (głównie zbóż) była niewielka. Zniechęcało to rolników do prowadzenia dość kapitałochłonnej i pracochłonnej produkcji, jaką jest produkcja mleka.

Zdecydowanie lepiej było zająć się produkcją roślinną. Druga połowa lat dziewięćdziesiątych to okres wahania się cen i stopniowej poprawy relacji cenowej mleka do innych produktów. Lata 2000-2004, określane przez Wosia jako okres „dostosowywania się do struktur UE”, to czas, w którym konkurencyjność cenowa mleka w stosunku do innych produktów utrzymywała się na dość stabilnym poziomie z niewielką tendencją wzrostową. Pierwszy pełny rok członkostwa Polski w UE (2005 rok) to najlepszy okres, pod względem relacji cenowych, dla producentów mleka. W tym roku cena mleka, w relacji do ceny zbóż, zwiększyła się o 37% w stosunku do 2004 roku. Była to najbardziej korzystna relacja cenowa w całym porównywanym okresie. Ciekawym zjawiskiem jest rok 2007 – bardzo dobry dla sektora mlecznego w Polsce i na świecie. Biorąc jednak pod uwagę relacje cen mleka do innych produktów rolniczych (głównie zbóż) okazuje się, że ta relacja nie była aż tak korzystna jak w 2005 roku. Kolejne lata (2008, 2009 rok) to okres spadku cen na surowce rolnicze, zarówno mleka jak i zbóż. Relacja cenowa mleka do zbóż ukształtowała się na poziomie roku 2004.

ODDZIAŁYWANIE MLECZARNI NA ZMIANY W GOSPODARSTWACH MLECZNYCH W LATACH 1989-2009

Z obserwacji rzeczywistości gospodarczej prowadzonej przez autora, potwierdzonej badaniami naukowymi, okazuje się, że największe piętno na proces zmian w gospodarstwach mlecznych odcisnęły mleczarnie [Malak-Rawlikowska i in. 2007]. To dzięki mleczarniom, prowadzącym z jednej strony działalność szkoleniową i doradczą dla rolników, a z drugiej strony działalność egzekwującą zachowanie parametrów jakościowych skupowanego mleka widać wyraźny postęp w tej produkcji. Same mleczarnie, w analizowanym okresie, przechodziły głębokie zmiany. W latach 1989-1995 liczba przedsiębiorstw zajmujących się skupem i przerobem mleka zwiększyła się o 1/3 mimo, że w tym czasie ilość mleka przetwarzanego w mleczarniach zmalała prawie o połowę. Odejście od nakazowo-rozdziałowego systemu gospodarczego i liberalizacja rynku sprawiły, że w branży mleczarskiej w pierwszym okresie pojawiło się około 100 nowych firm. W 1994 roku w branży mleczarskiej funkcjonowało 436 przedsiębiorstw zajmujących się skupem i przerobem mleka, w tym 336 przedsiębiorstw stanowiły spółdzielnie (z czego 309 okręgowych spółdzielni mleczarskich oraz 27 należących do innych typów spółdzielni i gospodarstw doświadczalnych). W latach następnych liczba firm funkcjonujących w sektorze mleczarskim stopniowo zmniejszała się i na przełomie lat dziewięćdziesiątych i dwutysięcznych powróciła do stanu sprzed 10 lat, jednakże przy zatrudnieniu mniejszym o ponad 10%. Według danych GUS, w branży mleczarskiej w 2000 roku, funkcjonowało 360 przedsiębiorstw zatrudniających powyżej 9 osób stałej załogi, w tym 324 mleczarnie, w których było zatrudnionych 50,4 tys. osób. W latach 1996-2000 likwidowane były przede wszystkim małe firmy, które napotykały na coraz większą konkurencję i rosnące wymagania odbiorców. Rozpoczął się powolny proces koncentracji przetwórstwa mleka oraz racjonalizacji struktur produkcyjnych i zatrudnienia. W okresie 2001-2004 liczebność przedsiębiorstw w sektorze zmniejszyła się prawie o 1/5, tj. do 292, z czego 265 stanowiły spółdzielnie. Liczba zatrudnionych zmalała w tym czasie o około 15%, przy skupie mleka większym o około 18% i realnej wartości sprzedaży o 22,8%. W rezultacie ilość mleka przetworzonego przez statystyczną mleczarnię zwiększyła się o ponad 44%, tj. do 29,3 mln litrów, przy prawie niezmiennym zatrudnieniu (159 osób w 2004 r.

wobec 156 osób w 2000 roku). W ciągu 5 lat, wydajność pracy, mierzona wielkością przerobu mleka przypadającego na zatrudnionego zwiększyła się o prawie 41%, a wartość sprzedaży prawie o 50%. Udział mleczarni w wartości sprzedaży całego sektora mleczarskiego utrzymał się jednak w granicach 95-96% [Seremak-Bulge 2005].

W okresie funkcjonowania na wspólnym rynku UE (lata 2005-2009) następował w dalszym ciągu proces koncentracji i specjalizacji przetwórstwa. Obok mleczarni zajmujących się skupem i przerobem mleka jednocześnie powstawały firmy wyspecjalizowane wyłącznie w skupie bądź przetwórstwie mleka. W 2008 roku działały 293 podmioty skupujące mleko, natomiast 325 podmiotów zajmowało się przetwarzaniem surowca mlecznego, w tym przetwórstwem wtórnym [Analizy...2008].

Mleczarnie, z uwagi na charakter wytwarzanych produktów, są skazane na ścisłą współpracę z rolnikami. To jakość dostarczanego surowca decyduje o jakości produktów gotowych. Wiele mleczarni, po urynkowaniu gospodarki, podjęło różnego rodzaju działalność zmierzającą do poprawy jakości skupowanego mleka. Na przykład w OSM Piątница uruchomiono określone środki finansowe na niskoprocentowe pożyczki dla rolników na zakup schładzalników do mleka, dojarek i krów mlecznych. Wprowadzono możliwość zaopatrywania się rolników w mleczarni w preparaty dezynfekcyjne do wymion, maści i balsamy stosowane w profilaktyce schorzenia wymion oraz części zamienne do dojarek. Dodatkowo uruchomiono, na szeroką skalę, działalność szkoleniową [Niewęglowska 1996]. Oprócz tych działań wiele mleczarni zaczęło oddziaływać na rolników sposobem kalkulowania ceny za dostarczane do mleczarni mleko. Zaczęto ustalać cząstkowe elementy sumarycznej ceny za mleko. Składniki kalkulowanej ceny za mleko w analizowanym czasie zmieniały się. Na początku lat dziewięćdziesiątych, ważnym elementem była zawartość tłuszczu oraz parametry danej klasy jakościowej mleka (wyznaczonej przez określoną zawartość bakterii i komórek somatycznych). W późniejszym okresie zaczęły pojawiać się inne bodźce cenowe. Na przykład w spółdzielni „Bielmlek” w Bielsku Podlaskim w 1994 roku wprowadzono dopłaty dla rolników posiadających własne schładzalniki do mleka. Dopłata ta wynosiła 8 groszy do litra dostarczanego mleka, przy średniej cenie litra mleka z grudnia 1994 roku w wysokości 39 groszy. Rolników otrzymujących taką dopłatę, w wymienionej mleczarni, było tylko 31 [Parzonko 1996]. W późniejszym okresie elementy składowe ceny ewoluowały. W latach 2003-2005 głównymi składowymi ceny uwzględnianymi przez większość mleczarni były cena za jednostkę białka, cena za jednostkę tłuszczu, dopłata do klasy jakościowej, dopłata za schłodzenie mleka do temperatury 4°C, dopłata za posiadanie przez gospodarstwo certyfikatu weterynaryjnego,

Tabela 4. Składniki ceny za mleko, uwzględniane przez analizowane mleczarnie w latach 2003, 2005

Składnik ceny	Mleczarnia „A”		Mleczarnia „B”		Mleczarnia „C”	
	2003	2005	2003	2005	2003	2005
Za jednostkę białka [zł/jednostkę]	0,09	0,12	0,14	0,19	0,12	0,14
Za jednostkę tłuszczu [zł/jednostkę]	0,04	0,06	0,04	0,09	0,03	0,04
Za schłodzenie mleka do +4 stopni C [zł/litr]	-	-	0,01	-	0,03	-
Za certyfikat weterynaryjny	0,10	0,12	0,08	-	0,15	0,25
Potrącenia za brak certyfikatu weterynaryjnego [zł/litr]			-	0,10		
Dla dostawców posiadających krowy pod kontrolą użytkowości [zł/litr]	0,03	0,02	-	-	0,01	0,01
Za kontrakty wieloletnie [zł/litr]	-	0,03-0,18	-	-	-	-

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań kwestionariuszowych.

dopłata do ilości produkowanego mleka, dopłata za posiadanie krów pod kontrolą użyteczności mlecznej, kurs złotego. Zaznaczyć należy, że większość mleczarni funkcjonujących na rynku, w analizowanym okresie, miała odmienny sposób ustalania ceny za dostarczone przez rolników mleko. Pokazują tę sytuację dane z trzech mleczarni (tab. 4).

Bardzo ważnym elementem sumarycznej ceny płaconej dostawcom za skupowane mleko przez mleczarnie była wielkość miesięcznych dostaw mleka z gospodarstwa. W przykładowych mleczarniach poziom dopłat za ten element sumarycznej ceny mleka przedstawia tabela 5. W mleczarniach oznaczonych jako A oraz C (spółdzielnie mleczarskie) minimalną wielkość miesięcznych dostaw, premiowanych bonifikatą cenową, ustalono na poziomie odpowiednio 1500 i 2000 litrów. W mleczarni B (spółka z o.o. z dominującym udziałem kapitału zagranicznego) minimalny poziom miesięcznych dostaw z gospodarstwa, premiowanych dodatkiem do ceny, wynosił 5000 litrów. Maksymalny dodatek za ilość dostarczanego mleka z gospodarstwa kalkulowany był w mleczarniach A oraz C przy dostawach miesięcznych minimum 10 000 litrów mleka z gospodarstwa. W przedsiębiorstwie B pułap ten przesunięty był na poziom 40 000 litrów. W analizowanym okresie zachodziły zmiany w sposobie naliczania premii cenowej za ilość dostarczanego mleka z gospodarstwa. Najwyraźniej zmiany te występowały w mleczarni oznaczonej jako B. W 2003 roku dodatek cenowy do litra skupowanego mleka dla producentów dostarczających od 5000 do 10 000 litrów mleka miesięcznie wynosił 0,06 zł, natomiast w latach następnych zmniejszył się do grosza. Producenci dostarczający do mleczarni B powyżej 40 000 litrów mleka miesięcznie w 2003 roku otrzymywali premię cenową do litra dostarczonego mleka w wysokości 0,19 zł, natomiast w latach następnych 0,11 zł. Zaznaczyć należy, że w analizowanych spółdzielniach mleczarskich (A oraz C) zmniejszono premię cenową za najmniejsze dostawy.

W kolejnych latach zmieniał się nieco sposób kalkulowania ceny za mleko. W większości mleczarni obok premii za określone parametry pojawiły się potrącenia. W mleczarni oznaczonej jako „A”, w cenniku z dnia 20 kwietnia 2009 roku, za jednostkę białka płacono rolnikom 18 groszy, natomiast za jednostkę tłuszczu tylko 3 grosze. W cenniku pojawiły się potrącenia: za mleko pozaklasowe – 20 groszy za litr, za brak zaświadczenia weterynaryjnego (spełnianie warunków sanitarnych i weterynaryjnych) – 20 groszy za litr dostarczanego mleka oraz za dostawy poniżej tysiąca litrów mleka miesięcznie – 3 grosze za litr. Spółdzielnia utrzymywała dopłaty za ilość dostarczanego mleka – minimalna ilość premiowana dopłatą wy-

Tabela 5. Kwoty dopłat za wielkość dostaw mleka w składowych ceny za surowiec w analizowanych mleczarniach w latach 2003, 2005

Wielkość dostawy	Wartość dopłaty za wielkość dostawy mleka w roku [zł]		
	2003	2004	2005
Przedsiębiorstwo „A”			
Od 1 500 do 3 000	0,03	0,03	0,02
Od 3 001 do 5 000	0,05	0,04	0,03
Od 5 001 do 7 500	0,08	0,07	0,04
Od 7 501 do 10 000	0,10	0,08	0,06
Powyżej 10 001	0,12	0,10	0,07
Przedsiębiorstwo „B”			
Od 5000 do 10 000	0,06	0,01	0,01
Od 10 001 do 15 000	0,08	0,02	0,02
Od 15 001 do 20 000	0,10	0,03	0,03
Od 20 001 do 25 000	0,12	0,05	0,05
Od 25 001 do 30 000	0,14	0,07	0,07
Od 30 001 do 40 000	0,17	0,09	0,09
Powyżej 40 001	0,19	0,11	0,11
Przedsiębiorstwo „C”			
Do 2000	0,03	0,03	-
Od 2 001 do 3 000	0,04	0,04	0,01
Od 3 001 do 4 000	0,05	0,05	0,02
Od 4 001 do 5 000	0,06	0,06	0,03
Od 5 001 do 6 000	0,07	0,07	0,04
Od 6 001 do 8 000	0,08	0,08	0,05
Od 8 001 do 10 000	-	0,10	0,12
Powyżej 10 001	-	0,13	0,17

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań kwestionariuszowych.

nosiła 1500 litrów (dopłata w wysokości 4 groszy za litr), natomiast maksymalna dopłata naliczana była przy dostawach powyżej 40 000 litrów mleka miesięcznie (dopłata wynosiła 13 groszy za litr). Dodatkowo mleczarnia premiowała rolników za posiadanie krów pod kontrolą użytkowości mlecznej oraz za posiadanie kontraktów wieloletnich z mleczarnią.

Mleczarnie, oprócz oddziaływania na rolników oferowaną ceną za surowiec, prowadziły i w dalszym ciągu prowadzą działalność doradczą. Przejawia się ona w głównej mierze organizowaniem szkoleń dla rolników. Przybierają one najczęściej formę wykładów i prelekcji prowadzonych przez znanych ekspertów z określonych dziedzin. Tematyka szkoleń jest różnorodna, głównie wynika z zapotrzebowania rolników.

PODSUMOWANIE I WNIOSKI

1. Na początku analizowanego okresu (lata 1989-1992) gospodarstwa rolnicze znalazły się w bardzo trudnej sytuacji ekonomicznej. Skutkiem tego było zmniejszenie produkcji rolniczej. Bardzo wyraźnie zmniejszyła się produkcja mleka. W 1989 roku produkcja mleka w Polsce wynosiła 15 926 mln litrów, natomiast w 1992 roku kształtowała się na poziomie 12 770 mln litrów (zmniejszenie o 20%). Jeszcze wyraźniejsze zmiany zaszły na poziomie skupu mleka realizowanego przez mleczarnie zmniejszenie o 40%.
2. Lata 1993-1997, określone jako „czas dochodzenia do nowej równowagi” przy ogólnie wysokim tempie wzrostu gospodarczego, charakteryzowały się na rynku mleka niewielkimi zmianami w produkcji i skupie mleka. W początkowym okresie (lata 1993-1995) następował w dalszym ciągu niewielki spadek produkcji mleka (nastąpiło zmniejszenie o 1467 mln litrów mleka). W roku 1996 zanotowano zahamowanie spadku produkcji i skupu mleka.
3. Lata 2005-2009 to okres starcia się rolnictwa polskiego z rolnictwem globalnym (okres członkostwa Polski w UE), które sektor mleczny zniósł dość dobrze. Na początku tego okresu rolnicy uzyskiwali wyraźnie wyższe ceny za mleko. W nieco późniejszym czasie odnieśli też korzyści przetwórcy, szczególnie mleczarnie wytwarzające dobre jakościowo produkty kierowane na eksport.
4. Czynniki wpływających na proces zmian w gospodarstwach mlecznych należy upatrywać w warunkach rynkowych panujących w analizowanym okresie. Wpływ na rozwój sektora rolniczego miało tempo rozwoju gospodarczego kraju. Wraz ze zwiększeniem PKB w przeliczeniu na mieszkańca i wzrostem wynagrodzeń w gospodarce narodowej zmniejszała się liczba gospodarstw mlecznych, a zwiększał się globalny skup mleka, realizowany przez mleczarnie.
5. W pewnym zakresie zmiany na rynku mleka wyjaśniane są przez funkcjonujące w danym okresie ceny na poszczególne produkty, środki do produkcji i czynniki produkcji. Na początku analizowanego okresu (lata 1989-1991), konkurencyjność cenowa mleka w stosunku do innych produktów (głównie zbóż) była niska. Druga połowa lat dziewięćdziesiątych to okres wahania się cen i stopniowej poprawy relacji cenowej mleka do innych produktów. Lata 2000-2004, to okres, w którym konkurencyjność cenowa mleka w stosunku do innych produktów utrzymywała się na dość stabilnym poziomie z niewielką tendencją wzrostową. Pierwszy pełny rok członkostwa Polski w UE (2005 rok) to najlepszy okres, pod względem relacji cenowych, dla producentów mleka.
6. Największe piętno na proces zmian w gospodarstwach mlecznych odcisnęły mleczarnie. To dzięki mleczarniom, prowadzącym działalność szkoleniową i doradczą dla rolni-

ków oraz dbającym o zachowanie parametrów jakościowych skupowanego mleka obserwowano wyraźny postęp w tej produkcji. Mleczarnie oddziaływały głównie przez sposób kalkulowania ceny za mleko, który zmieniał się w czasie. Istotą jego było wspieranie pożądaných zachowań rolników.

LITERATURA

- <http://www.lex.com.pl/serwis/mp/2009/0112.htm>
Krawiec F. 2007: Zasadnicza zmiana drogą do sukcesu przedsiębiorstwa XXI wieku. Wydawnictwo Difin, Warszawa.
Malak-Rawlikowska A., Milczarek-Andrzejewska D., Falkowski J. 2007: Restrukturyzacja sektora mleczarskiego w Polsce – przyczyny i skutki. *RNR*, seria G – ekonomika rolnictwa, Tom 94, Zeszyt 1.
Niewęgłowska A. 1996: Koncepcja „zarządzania przez jakość” na przykładzie Okręgowej Spółdzielni Mleczarskiej w Piątnicy. Praca magisterska. SGGW, Warszawa.
Parzonko A. 1996: Analiza spółdzielczości mleczarskiej na terenie województwa białostockiego na przykładzie spółdzielni mleczarskiej „Bielmlek” w Bielsku Podlaskim. Praca magisterska, SGGW, Warszawa.
Rynek mleka – stan i perspektywy. Analizy rynkowe 1999-2009. IERiGŻ, Warszawa.
Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej. 2005, 2008: GUS, Warszawa.
Rocznik Statystyczny Rolnictwa. 1998, 2001: GUS, Warszawa.
Seremak-Bulge J. 2005: Rozwój rynku mleczarskiego i zmiany jego funkcjonowania w latach 1990-2005. Program Wieloletni 21.2005: IERiGŻ, Warszawa.
Sych-Winiarek J. 2007: Rynek mleka w roku 2007. Biuletyn Informacyjny ARR, nr 11, ARR, Warszawa.
Sych-Winiarek J. 2009: Krajowy rynek mleka 2008/2009. Biuletyn Informacyjny ARR, nr 5 (maj). ARR, Warszawa.
Tomczak F. 1994: Procesy dostosowawcze rodzinnych gospodarstw rolnych do warunków gospodarki rynkowej. Wyd. SGH, Warszawa.
Woś A. 2002: Przestrzeń ekonomiczna rolnictwa. Wydawnictwo IERiGŻ, Warszawa.
Woś A. 2004: W poszukiwaniu modelu rozwoju polskiego rolnictwa. Wydawnictwo IERiGŻ, Warszawa.
Ziętara W. 2009: Model polskiego rolnictwa – wobec aktualnych wyzwań. *Zeszyty Naukowe SGGW – Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej*, z. 73. Wydawnictwo SGGW, Warszawa.

Andrzej Parzonko

MAIN FACTORS INFLUENCE ON ECONOMIC-ORGANIZATIONAL CHANGE IN POLISH MILK FARMS IN 1989-2009

Summary

Last 20 years there've been observed diminishing changes in Polish economy and the milk sector. After period decrease of milk production in years 1990-1995, gradually the production and the processing of milk started rebuilding. The price competitiveness of milk began improving in relation to different products. Year 2005 was the most profitable period for milk production. Creameries the most influenced on change in milk farms. They influenced the way of calculating for milk the price.

Adres do korespondencji:

dr Andrzej Parzonko

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

Katedra Ekonomiki i Organizacji Przedsiębiorstw

ul. Nowoursynowska 166

02-787 Warszawa

e-mail: andrzej_parzonko@sggw.pl